

HOLOCAUST BIBLIOTHEEK

Loe de Jong

‘Een sterfgeval te Auschwitz’

inaugurale rede, 21 september 1967

Inleiding
Boudewijn Smits

uitgeverij
 Verbum

'Een sterfgeval te Auswitz'

'Een sterfgeval te Auswitz'

Loe de Jong

Ingeleid door Boudewijn J. Smits

Loe de Jongs loodzware thema

© 2018 Uitgeverij Verbum, Boudewijn Smits en Erven Loe de Jong
In 1967 eerder uitgegeven door Em. Querido's Uitgeverij NV en
Wetenschappelijke Uitgeverij NV, Amsterdam
Vormgeving binnenwerk: Dianne Rijnbende
ISBN 9789074274951

Meer informatie: www.verbum.nl
www.biografieloedejong.nl

'Een sterfgeval te Auschwitz'

Loe de Jong

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	11
Boudewijn J. Smits <i>Loe de Jongs loodzware thema</i>	
INAUGURALE REDE.	29
Loe de Jong <i>'Een sterfgeval te Auschwitz'</i>	
BIJLAGE	56
Het Nederlandse rapport van Kurt Gersteins waarnemingen <i>Tötungsanstalten</i> in Polen	

REDE UITGESPROKEN BIJ DE AANVAARDING VAN HET
BUITENGEWOON HOOGLERAARSCHAP IN DE GESCHIEDENIS
VAN DE JONGSTE TIJD AAN DE NEDERLANDSE ECONOMISCHE
HOGESCHOOL TE ROTTERDAM OP 21 SEPTEMBER 1967

DOOR

DR. L. DE JONG

INLEIDING

LOE DE JONGS LOODZWARE THEMA

door Boudewijn J. Smits

De inaugurale rede die dr. L. de Jong uitsprak bij de aanvaarding van zijn leeropdracht in de contemporaine geschiedenis aan de Nederlandse Economische Hogeschool in Rotterdam op 21 september 1967 zou tegenwoordig een *media event* heten.¹ Hij had vijfendertig landelijke en regionale kranten tevoren een persbericht gestuurd en de tekst van zijn rede was die ochtend vrijgegeven aan het ANP, het grootste Nederlandse persbureau. Gezaghebbende avondkranten als de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, het *Algemeen Handelsblad* en *Het Parool* versloegen de academische plechtigheid. De samenvattingen in de ochtendkranten van die volgende dag waren doorspekt met citaten. De Jong had als directeur van het RIOD (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie), het huidige NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, een reputatie verworven als nestor van de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog. Die week was hij tevens de bekendste hoogleraar van Nederland. Enkele dagen later sprak hij zijn rede

1 Wie meer wil weten over leven en werk van Loe de Jong kan terecht in zijn biografie: Boudewijn Smits, *Loe de Jong (1914-2005), historicus met een missie* (Amsterdam: Boom, 2014). Veel van de inhoud van deze inleiding berust op dit dissertatieonderzoek.

op de VARA-televisie opnieuw integraal uit.² Het betoog viel niet ten prooi aan verzuilde kritiek, zoals de wetenschappelijk onderzoeker bij zijn cum laude promotie op 10 november 1953 nog wel was overkomen. Hij oogstte louter bijval van de journalisten die zijn beweringen voetstoots aannamen. Dr. L. de Jong getuigde van inzichten van nationaal belang. Het onderwerp dat hij aanroerde, de Jodenvervolging, was in voorgaande jaren uitgegroeid tot een dominant thema in het publieke debat over de Tweede Wereldoorlog.

De spreker achter de kansel vervulde al een kwarteeuw lang een voortrekkersrol in deze discussie en zou dat nog twee decennia blijven doen. De vermaarde omroeper van Radio Oranje, de Londense radiozender van de regering-in-ballingschap, had enkele keren bericht over de Jodenvervolging die zich in het bezette vaderland voltrok, al is achteraf niet goed meer te begrijpen hoe sporadisch en terughoudend die berichtgeving in die dagen was. In 1955 had De Jong de eervolle opdracht van zijn instituutsbestuur verworven om de nationale geschiedschrijving van de Duitse bezettingsperiode te mogen boekstaven. Bij aanvang van zijn jarenlange archiefonderzoek stelde hij de prangende vraag wat men in bezet Nederland had geweten van het lot dat gedeporteerde Joden in Polen te wachten stond. Na een systematische inventarisatie van illegale informatie formuleerde De Jong zeven stellingen die hij uitgebreid besprak met zijn wetenschappelijke staf. Niemand had de ‘fysieke vernietiging’ van de Joden vermoed, zo luidde de consensus. De catastrofe was ‘eerst ná de bevrijding tot het bewustzijn van de meeste Nederlanders doorgedrongen’, stelde De Jong vast.³

2 *Trouw* van 26 september 1967 en *Vrij Nederland* van 30 september 1967 maken melding van deze televisie-uitzending die niet is geconserveerd.

3 NIOD: toegangsnummer 701, Kwartaalverslagen, 1ste Kwartaalverslag 1956, 3 april 1956, p. 15-16. In zijn inaugurale rede hanteert De Jong op pagina 26 deze letterlijke frasering opnieuw. De vergadering met de wetenschappelijke staf van het RIOD vond plaats op 27 maart 1956. De onderliggende stukken bevatten tientallen citaten en passages uit de Nederlandse ondergrondse bladen, de uitzendingen van Radio Oranje en (Londense) vlugschriften.

Pas elf jaar later was De Jongs bronnenonderzoek voldoende gevorderd om zijn samenvattende geschiedenis *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1969-1988) te kunnen gaan schrijven. Nog geen maand eerder was de benoeming van zijn buitengewoon ordinariaat geformaliseerd.⁴ Het lijkt erop dat deze erkenning van zijn wetenschappelijke status eraan heeft bijgedragen dat de drieënvijftigjarige De Jong de rust vond om te beginnen aan wat zou uitgroeien tot zijn magnum opus. Toen hij zijn 30-delige serie voltooide was hij vijfenzeventig jaar.

Ook de 21-delige televisiedocumentaire *De Bezetting* (1960-1965) had geholpen om het overvloedige bronnenmateriaal te rangschikken en de compositie van zijn geschiedverhaal te laten uitkristalliseren. Tijdgenoten zaten aan de buis gekluisterd toen De Jong hun oorlogsverleden van twintig jaar eerder uit de doeken deed. Drie afleveringen gingen over de Jodenvervolging.⁵ In de laatste aflevering over Auschwitz werden nogal abstracte foto's getoond van de vernietiging: prikkeldraad, wachttorens en appèlplaatsen. Maar in de slotminuten overschreed hij de in die tijd gerespecteerde grenzen van betamelijkheid met ijselijke beelden van stapels uitgemergelde lijken die waren vergast. De Jong verantwoordde zich voor deze confronterende beelden. Zijn kijkers moesten weten dat hij het als zijn plicht beschouwde om 'zo eerlijk mogelijk' verslag te doen van het gebeurde.⁶

De gevierde presentator van *De Bezetting* was het Nederlandse volk als betrouwbare gids voorgegaan bij de afdaling in het schimmenrijk van de nationaalsocialistische vernietigingsmachine, al had hij niet meer dan een glimp van de hel kunnen tonen. De knagende vraag van medeplichtigheid aan de Jodendeportaties bleef bewust buiten beschouwing. Naar De Jongs mening stond het publiekelijk stellen

4 Smits, *Historicus met een missie*, p. 467 en 434.

5 De afleveringen III: 'Het begin van de Jodenvervolging' (25 november 1960); IX: 'De Jodenvervolging' (3 mei 1962) en XV: 'De gevangenen in concentratiekampen' (17 december 1963).

6 Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz: herinneringen, beelden en geschiedenis* (Groningen: Historische Uitgeverij, 1995), p. 73.

van de schuldvraag een heilzame maatschappelijke verwerking van de bezettingstijd in de weg. De vervolging van landverraders in de bijzondere rechtspleging en de maatschappelijke zuivering van ‘foute’ landgenoten was in 1950 vergaand afgerond; de schuldvraag aan gewone Nederlanders stellen zou niet meer te genezen wonden alleen maar openrijten en politieke verdeeldheid in de hand werken. Dergelijke confronterende vragen dienen burgers voor zichzelf en hun naasten in besloten kring te be- en verantwoorden.⁷ De Jong had deze vraag voor zichzelf tijdens zijn psychoanalyse begin jaren vijftig al uitgedokterd. ‘Men zegt,’ zo eindigde hij deze vijftiende aflevering, dat ‘de tijd alle wonden [heelt]. Ik spreek namens velen als ik zeg: niet deze. Nooit.’⁸

In april 1965 had prof. dr. Jacques Presser *Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* voltooid. De Jong was namens zijn Instituut voor Oorlogsdocumentatie als opdrachtgever opgetreden bij de totstandkoming van Pressers monografie. Het boek was ingeslagen als een bom. De Jongs oudere collega en intellectuele mentor beschreef de heikele positie van de Joodse Raad die een willige speelbal was geweest in handen van de nazibezetter. Het morele dilemma van het Nederlandse volk dat zich als omstander had moeten verhouden jegens daders en slachtoffers, zoals deze dramatische driehoeksverhouding in het vermaarde pioniersonderzoek van Raul Hilberg is gaan heten, bepaalde de toonzetting in het nationale debat. Veel meer nog dan De Jong schreef Presser vanuit een onvoorwaardelijke vereenzelviging met het wrede lot van de weerloze slachtoffers. De bezwerende spreuk *Requiescant* (Latijn voor ‘Mogen zij rusten in vrede’, equivalent van het Engelse R.I.P., ‘Rest in Peace’) trekt diepe sporen in Pressers tweedelige geschiedwerk.⁹

7 Conny Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Hertzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging* (Amsterdam: Meulenhoff, 1998), p. 84.

8 L. de Jong, *De Bezetting. Tekst en beeldmateriaal van de uitzendingen van de NTS over het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1940-1945* (Amsterdam: Em. Querido, 1985), p. 634.

9 Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, p. 182.

Op die bewuste donderdagmiddag 21 september 1967 kon De Jong deze uiterst gevoelige vraag over de houding van het Nederlandse volk toen de Jodenvervolging zich voltrok dan ook bondig samenvatten:¹⁰

Dat de deportaties na die 18de september 1942 een jaar lang voortgezet zijn, dat daarbij, onder Duitse druk, tot het einde toe administratieve en andere medewerking, hoe onwillig ook, verleend is door Nederlandse overheidsinstanties en door de Joodse Raad en dat die deportaties (duizenden loffelijke uitzonderingen ten spijt) niet bij de Joodse en evenmin bij de niet-Joodse Nederlanders geleid hebben tot massale, georganiseerde verzetsacties – dat alles mag ik wel bekend veronderstellen.

Voorafgaand aan deze veelzeggende volzin waarin hij het geweten van de Nederlandse burger aanspreekt, had hij in evocerende passages de diepe ellende geschetst. De Jong appelleerde aan een algemeen gevoel dat ook nu, een halve eeuw na dato, indruk blijft maken op de contemporaine lezer. Het resterende vier vijfde deel van zijn rede besteedt hij aan verklaring, begrip, herdenking en bezinning. Opnieuw ging de mediagenieke spreker het Nederlandse volk voor in de verwerking van de Holocaust, de term die in de loop van de jaren tachtig in aansluiting op het internationale debat de neutrale, bij nader inzien uiteraard veel te eufemistische aanduiding Jodenvervolging heeft verdrongen.

Het voltallige bestuur en de wetenschappelijke staf van Oorlogsdocumentatie luisterden de plechtigheid op. Op de gereserveerde plaatsen voor speciale genodigden vooraan zaten oud-premier Willem Drees, psychiater Jeanne Lampl-de Groot en Loe's nicht Esther Wunnink-de Jong.¹¹ Een noodgebouwtje uit 1940 fungeerde als

10 De Jong, *Auswitz*, p. 34.

11 NIOD: toegangsnummer 823, inventarisnummer 64, 'Naamlijst voor de voorste rijen' en 'Lijst van uit te nodigen personen'. Loe de Jong kende Willem Drees uit hun rode zuil. In de 'korte crisis van (augustus) 1948' had De Jong effectief gebruik gemaakt van zijn directe toegang tot minister-president Drees die mogelijk maakte dat resterende NSF-gelden werden gealloceerd om de toekomst van het NIOD financieel zeker te stellen (Smits, *historicus met een missie*, p. 179). Psychiater

aula van de universiteit in oprichting (de Nederlandse Economische Hogeschool is een voorloper van de huidige Erasmus Universiteit). Er hing een penetrante zweetlucht. De toehoorders in de slecht geventileerde, bedompte ruimte zaten opgesloten als haringen in een ton. Na tien minuten belandde de spreker bij zijn passage waarin Auschwitz-dwangarbeiders geen drinkwater kregen bij hun karig schaftrantsoen. De Jong liet een lange stilte vallen en monsterde zijn toehoorders. Lijzig hernam hij zijn tekst: 'Ik herhaal: zij kregen de hele dag níets te drinken.'¹² Spiedende blikken vonden ongemakkelijk hun weg naar de klok. De toehoorders wisten dat ze hun persoonlijk ongemak nog ruim een halfuur zouden moeten uitzitten.¹³ Alom was bekend dat De Jong aan de Jodenvervolging was ontkomen dankzij zijn vlucht naar Londen op 14 mei 1940. Zijn directe familie was uitgemoord, net zoals dit Presser was overkomen die in de onderduik aan vervolging was ontsnapt. Loe herdacht zijn broer Sally die de verschrikkingen van Auschwitz had overleefd, maar op enig moment voor de bevrijding rond 21 april 1945 was vermoord in het complex Buchenwald. 'Rijke menselijke en wetenschappelijke beloften zijn met hem, zoals met zovelen het geval was, in de lente van 1945 ergens in midden-Duitsland in een onbekend graf gedaald,' herdacht hij zijn bloed- en zielsverwant.¹⁴ Een enkeling kan hebben vermoed dat Loe de gangen van zijn vermoorde tweelingbroer had nagetrokken om de doorstane ontberingen in Auschwitz tot leven te wekken. Hij baseerde zich op getuigenissen van drie Auschwitz-overlevenden die niet in de tekst worden genoemd, maar wier namen wel in zijn noten staan

Jeanne Lampl-de Groot was een collega van De Jongs vrouw, Elisabeth de Jong-Cost Budde, en een goede vriendin van het echtpaar De Jong. Zij was voor Loe een vertrouwensfiguur bij zijn verdriet als oorlogsgetroffene. Esther de Jong was de dochter van oom Sam, de oudste broer Godfried. De vader van Loe's nicht was de enige overlever van deze generatie De Jong. Zij was getrouwd met Karel Wunnink die van 1952 tot 1974 directeur van het Amsterdamse theater Carré was.

12 De Jong, *Auswitz*, p. 33.

13 Telefoongesprek prof. dr. Peter Klein, 12 januari 2007 en gesprek Peter Klein, 26 januari 2008.

14 De Jong, *Auswitz*, 49. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, p. 114, noot 113.

verantwoord. Hun ervaringen waren in 1947 opgetekend op zijn Instituut voor Oorlogsdocumentatie en gearchiveerd in de collectie GC (Gevangenen en Concentratiekampen). Een van hen had dezelfde lijdensweg afgelegd als Sally. Deze Emmanuel Halverstadt was na de *Todesmärsche* van eind januari 1945 vanuit Auschwitz naar *Aussenkommando*-Ellrich bij kamp Dora in de Harz gedeporteerd. In dit kamp was Loe's speurtocht naar Sally doodgelopen. In de grotten waar Emmanuel en Sally tewerk waren gesteld lag de modder 'decimeters hoog. [...] Wij hadden een vreselijke *Block*-oudste, die de mensen liet ophangen voor kleine vergrijpen. Als hij ze niet liet ophangen, werden ze doodgeslagen.'¹⁵ In *Het Koninkrijk* zou de auteur deze Halverstadt nogmaals het woord geven.¹⁶

De tweede dwangarbeider die De Jong opvoerde, getuigde dat hij 'alleen een nummer' was geweest. 'Je had niets en je was niets. Je liep met de dood hand in hand.' Dit citaat was van Ben Cohen die Simon Carmiggelt in zijn rubriek 'Kronkel' had verwerkt in *Trouw* die verscheen op de dag na de bovengenoemde aangrijpende vijftiende aflevering over de concentratiekampen in *De Bezetting* van december 1963.¹⁷ De Jong ontleende een laatste citaat aan de derde Auschwitz-overlevende Samson Boeken: 'We zagen elkaar gewoon uit-teren. De jongens dronken modder.'¹⁸ Met deze naamloosheid bracht De Jong het wrede lot van de willekeur tot uitdrukking; deze vervolgden verdienen het in deze inleiding om met naam genoemd te worden.

15 De Jong, *Auswitz*, p. 33, noot 7.

16 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s Gravenhage: Staatsdrukkerij, 1969-1987), deel 8, p. 836; *Koninkrijk*, deel 10b, p. 868, noot 2: 'Verslag van mededelingen van Auschwitz-overlevende Emmanuel Halverstadt' (getuigenis 25 februari 1947), p. 38.

17 De Jong, *Auswitz*, p. 34, noot 8. De Jong, *Koninkrijk*, deel 8, p. 835, 836 en 845, noot 3. Auschwitz-overlevende Benjamin Cohen werd geïnterviewd voor het GC, z.j. [1947].

18 De Jong, *Auswitz*, p. 33, noot 6. De Jong, *Koninkrijk*, deel 8, p. 786, noot 1, p. 836 en 844-845 (getuigenis 1 september 1947). Auschwitz-overlevende Samson Boeken behoorde in Auschwitz tot het *Kanada-Kommando* van de sorteer- en verpakingsbarakken dat de bagage van de gedeporteerden diende leeg te roven.

Wat niet alleen de toenmalige, maar ook de huidige lezer in het oog springt, is het cynisch venijn waarmee De Jong zijn toespraak opende. Hij roept een sfeer op van gehoorzame, nogal onderdanige Joodse leiders die handelen uit angst en onzekerheid in plaats van uit moed en strijdbaarheid. De onderzoeker achtte de notulen van de exemplarische vergadering van de Joodse Raad van 18 september 1942, 'de 62ste al', vermeldde hij quasi-achteloos, vanwege twee redenen van bijzondere historische betekenis. Twee maanden eerder waren de deportaties naar kampen in het oosten begonnen. Van de inmiddels bijna zestienduizend gedeporteerden waren slechts tweeënvijftig berichten bij de Raad binnengedruppeld waarin in nietszeggende diplomatieke taal gewag werd gemaakt van een 'correcte' behandeling op locatie. De formele verantwoording die de Centrale Commissie aanvoert waarom zij het moreel nodig achtte de Joodse gemeenschap in dit 'uur van het allergrootste gevaar, [niet] in de steek te laten' is schrijnend om te lezen.¹⁹ Hoe naïef *kun* en *wil* je zijn, zo zet De Jong zijn toehoorders aan het denken. De tweede reden waarom juist deze notulen worden geciteerd is niet minder schrijnend. Kort voordat voorzitter prof. dr. David Cohen de zitting afhamerde kwam in het 'verre, ja als het ware nog op een andere planeet liggende Amsterdam [...] het eerste bericht van een sterfgeval te Auswitz binnen'. De notulen vermelden de naam van dit onheilspellende vernietigingsoord foutief zonder 'ch'. 'Men heeft kennelijk nooit van die plaats gehoord,' zo hoont De Jong de misspelling van dit citaat, een verwarring die nog eens extra tot uitdrukking wordt gebracht in de titel van zijn rede.²⁰ De toehoorders zal de ironie niet ontgaan zijn dat het Duitse woord *Witz* 'grap, schertsenderwijs' betekent. De Joodse Raad, zo begrijpt de goede verstaander donders goed, had faliekant gefaald. In zijn latere werk is De Jong terughoudend gebleven met het formuleren van zijn fundamentele kritiek op de Joodse Raad. Zijn

19 De Jong, *Auswitz*, p. 31, noot 3.

20 De Jong, *Auswitz*, p. 32 en 34. Bart van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot.' *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam: Boom, 2012), p. 224.

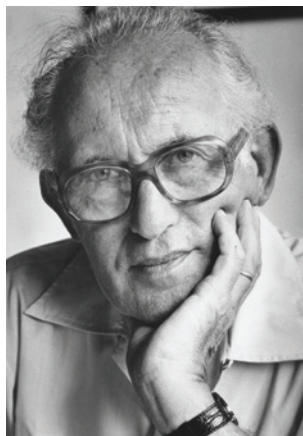
Loe de Jong

'Een sterfgeval te Auswitz'

inaugurale rede, 21 september 1967

Ingeleid door
Boudewijn Smits
Loe de Jongs loodzware thema

Op 21 september 1967 sprak dr. L. de Jong de rede uit bij zijn inauguratie als hoogleraar in de eigentijdse geschiedenis. Hij overtuigde zijn gehoor met zijn antwoord op de klassieke vraag hoe de Holocaust in Nederland zo efficiënt kon worden voltrokken. In de inleiding analyseert zijn biograaf, dr. Boudewijn J. Smits, dat een aantal wetenschappelijke inzichten inmiddels is bijgesteld. De Jongs knap gecomponeerde retorische betoog gaat echter ook over zijn eigen loodzware thema. Daardoor blijft de zeggingskracht een halve eeuw na dato onverminderd groot.

Loe de Jong

© Bert Nienhuis

Boudewijn J. Smits

9 789074 274951

